

Cem Tecimer, "Sürgün, Romatizma ve Kanun-i Esasi: Midhat Paşa'nın Yayınlanmamış Bir Mektubu Üzerine (İlk Versiyon)", www.anayasa.gen.tr/tecimer-5-eski.pdf (Yayın Tarihi: 19 Ekim 2024).

SÜRGÜN, ROMATİZMA VE KANUN-İ ESASİ

Midhat Paşa'nın Yayınlanmamış Bir Mektubu Üzerine (İlk Versiyon)

Cem Tecimer*

"Bugün Sadrâzam Midhat Paşa, sadâretten azlolarak bâirade-i seniyye vâsıtâ-i âcizânemle memalik-i şâhaneden teb'id olunması için İzzeddin vapur-ı humâyûniyle İtalya'da Brendizi iskelesine gönderilmiştir"¹.

(Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa, 5 Şubat 1877)

"Allah rahmet eylesün bu millete"².

(Midhat Paşa, 5 Şubat 1877)

1876 tarihli Osmanlı Kanun-i Esasisinin mimarı Midhat Paşa (1822-1884), 5 Şubat 1877'de başlayan sürgün hayatının altıncı ayında, 9 Temmuz 1877 günü, kısa bir mektup kaleme alır³. Mektubun Fransızca aslı ve Türkçe tercümesi⁴ şöyle:

* Harvard Hukuk Fakültesinde doktora sonrası araştırmacı.

E-posta: ctecimer@law.harvard.edu. Yazıyı okuyup fikirlerini belirttiği için Efe Murat Balıkçoğlu'na teşekkür ederim.

¹ Said Paşa'nın notlarından nakleden Reşat Kaynar'dır. Bkz. Reşat Kaynar, "Eğinli Said Paşa'nın Hatıratında, Midhat Paşa'nın Sadarettten Azli ve Memleketten Çıkarılması İle İlgili Açıklamalar", in *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s.351.

² *Ibid.*, s.357.

³ Mektubun aslı şahsi arşivimdedir. Mektup aslının sureti için aşağıda EK-1'e bakınız. Mektubun otantisitesi hakkında açıklamalar için aşağıda EK-2'ye bakınız.

⁴ Mektubun Türkçeye tercümesinde yardımcı olan Fatma Gül Karagöz ve Maëlle Rossi'ye teşekkür ederim.

FRANSIZCA ASLI

Plombières le 9 juillet 1877

Cher Sadik Effendi,

Avant de quitter Londres, j'ai reçu votre aimable lettre ainsi que la coupure de la Freie Presse. Je ne vous ai pas répondu immédiatement car je n'étais pas décidé⁵ si je devais me rendre aux eaux d'Allemagne ou à celles de France. Les Docteurs, à Paris, m'ont conseillé de venir à Plombières où ils prétendent que les eaux produisent plus d'effet qu'ailleurs et surtout pour les douleurs rhumatismales dont je suis affecté. J'espère pouvoir être de retour à Paris dans une quinzaine de jours. Présentez en attendant, mes compliments à notre ami Etienne et recevez l'assurance de ma parfaite estime.

Midhat

TÜRKÇE TERCÜMESİ

Plombières 9 Temmuz 1877

Kıymetli Sadık Efendi,

Londra'dan ayrılmadan önce nazik mektubunuzu ve Freie Presse kupürünü aldım. Size hemen cevap veremedim çünkü Almanya kaplıcalarına mı Fransa kaplıcalarına mı gitmem gerektiğine karar verememiştim. Paris'teki doktorlar, kaplıcalarının başka yerlere göre, özellikle de beni etkileyen romatizmal ağrılara karşı daha etkili olduğunu iddia ettikleri Plombières'e gelmemi önerdiler. On beş gün içinde Paris'e dönme-yi umuyorum. Bu arada, dostumuz Etienne'e selamlarımı iletin ve kemâl-i hürmetimden emin olun.

Midhat

Bu kısa çalışmada üç meseleye temas ediyorum: mektubun dili, mektupta bahsi geçen Sadık Efendi ve Etienne'in kimler olduğu ve mektubun Midhat Paşa'nın hayatının Avrupa sürgünü safhasında hangi bağlama oturduğu.

I. Mektubun Dili: Fransızca

Birinci mesele, mektubun Fransızca yazılmış olması. Midhat Paşa'nın iyi Fransızca yazıp konuştuğunu biliyoruz. Devrin Osmanlı bürokratik elitinin büyük bir kısmı gibi Midhat Paşa da dönemin *lingua francası* Fransızcaya hâkimdi⁶. Bunu, Midhat

⁵ Mektubun Fransızca imlası mükemmele yakındır. Görünürde sadece “*decidé*” (doğrusu *décidé*) kelimesinde yazım hatası vardır. Mektupta bundan iki önceki “*n'étais*” kelimesinde ise “*n*”den sonra kesme olup olmadığı şüphelidir.

⁶ Meselâ bkz. Adem Korkmaz, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.38; Roderic H. Davison, “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili”, Çev. Çiğdem Erkal İpek, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, Haziran 1994, s.175-176. Ayrıca bkz. Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa'nın Hayat-i Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1325 [1909], s.12-13.

Paşa ile tanışan, görüşen ve konuşan ecnebilerin gözlemlerinden de çıkarmak mümkün⁷. Bu sebeple mektubun Fransızca olması başta şaşırtıcı görünmese de muhatabın Sadık Efendi isimli bir kişi olduğu dikkate alındığında ve Sadık Efendi'nin –her kimse– Türkçe (eski yazı) okur yazar olduğu varsayılırsa –ki bu oldukça makul bir varsayım olmalı– mektubun neden Fransızca yazıldığı sorusu önem kazanıyor. Zira gönderici (Midhat) ve alıcının (Sadık) Türkçe okur yazar olduğu ve Türkçenin anadilleri olduğu kabul edilirse, Türkçeden başka bir dilde yazışmaları akla gelecek ilk ihtimal olmasa gerekir⁸.

Sebebini tam olarak tespit etmek zor olsa da Midhat Paşa'yı mektubunu Fransızca yazmaya sevk eden sebepler arasında şunlar düşünülebilir: (i) Mektubu kaleme aldığı esnada Midhat Paşa beş aydan beri Avrupa'da bulunuyor ve uzun müddettir yabancı devlet insanları ile sıkı temas hâlinde bulunuyor ve dolayısıyla da sürekli olarak Fransızca konuşuyor ve yazıyordu.

(ii) Daha da mühimi, mektubun, Sadık Efendi'nin mektubuna cevabi mahiyette yazılmış olması: eğer Sadık Efendi'nin önceki tarihli ve elimizde olmayan mektubu Fransızca olarak kaleme alındı ise Midhat Paşa nezaket icabı cevabını aynı lisanda kaleme almak istemiş olabilir.

(iii) İlâveten, mektupta ortak arkadaşları olarak kendisinden söz edilen Etienne Fransızca konuşan bir kişi idiyse, mektubun Etienne'e gösterilecek olması ihtimalini göz önünde bulunduran Midhat Paşa'nın, Türkçe yerine Fransızcaya yeğlemiş olması da mümkün. (Zaten aşağıda Etienne'in kim olduğu üzerine fikir yürütürken bu kişinin Fransızcasının Türkçesinden daha iyi olduğunu da iddia edeceğim).

⁷ Meselâ bkz. Marie Charlotte Kremnitz, *Aus dem Leben könig Karls von Rumänien: Aufzeichnungen eines Augenzeugen*, Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1894, c.I, s.137-138.

⁸ Burada önemle belirtiyim ki sadece EK-1'de sureti bulunan mazrufa sahibiz. Zarf ve üzerindeki alıcı bilgileri ve diğer bilgiler – vardı ise – meçhul. Yine de mektuptaki kat izleri, mazrufun bir zarfa konduğuna ve alıcısı Sadık Efendi'ye gönderildiğine işaret ediyor.

(iv) Mektubun Fransızca yazılışını açıklayan başka bir sebep de Midhat Paşa'nın "kendini emniyete alma" refleksi olabilir. Bundan kastım ikili. Birincisi, Paşa, mektubun ya kasten ya da gayriihtiyari başkasının eline geçmesi durumunda mektubun içeriğinin Fransızca bilen biri tarafından anlaşılmasını istemiş olabilir. Bu sayede alıcısına ulaşamayan mektup kolaylıkla ulaştırılabilir olacaktı (elbette yanlış alıcının iyi niyetli olduğunun kabulü hâlinde). İkincisi, Paşa'nın Avrupa'daki sürgün hayatı boyunca öncelikli hedeflerinden birinin, Osmanlı Kanun-i Esasisi ve sâbık hükûmeti hakkında lehte kanaat uyandırmak ve geliştirmek olduğu nazara alındığında⁹ her türlü resmî ve gayriresmî evrakını –ve bu meyanda Sadık Efendi'ye yazdığı mektubu– Avrupa kamuoyunun o zaman en kolayca anlayabileceği dil olan Fransızca olarak yazması şaşırtıcı değildir.

II. Mektubun Karakterleri: Sadık ve Etienne

İkinci mesele, mektupta bahsi geçen insanların tespitine dair. Mektubun alıcısı Sadık Efendi ve mektupta ismi zikredilen ortak arkadaş Etienne kim?

Sadık Efendi ile başlayalım. Mektubun kendisinden doğrudan ve dolaylı olarak çıkan bilgi kısıntılarına bakalım. Sadık Efendi çok büyük bir ihtimalle bir Osmanlı Türkü idi. Midhat Paşa ile sürgününde mektuplaşan biriydi. Hatta Midhat Paşa ona sağlık durumundan bahsettiğine göre belki de Paşa ile aralarında bir derece samimiyet de teessüs etmiş olan biriydi. İlâveten, mektup Fransızca yazıldığına ve Sadık Efendi'nin önceki tarihli ve Alman *Freie Presse* gazetesi kupürünü de içeren bir mektubuna cevaben yazıldığına göre Sadık Efendi, en azından Türkçe ve Fransızca ve belki de bu dillere ilâveten Almanca da biliyordu¹⁰. Şu hâlde Sadık Efendi bir Osmanlı münevveri veya en

⁹ Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Korkmaz, *op. cit.*, s.363-369.

¹⁰ Bundan tam emin olmak mümkün değil zira *Freie Presse* kupürünün Fransızcaya ve/ya eski yazıya çevrilmiş olması ve Sadık Efendi ile Midhat Paşa'nın tercüme versiyonu okumuş olmaları da mümkün. En azından Midhat Paşa'nın Almanca bildiğine dair bir kayda rastlamadım.

azından eli kalem tutan bir kimse olmalıdır. Bunun dışında, Midhat Paşa'nın hitabında kullandığı "Efendi" lakabı, Sadık Efendi'nin meselâ bir paşa olmadığına işaret¹¹. Son olarak, mektupta bahsi geçen Paşa'nın Paris'e dönme durumu ve bu esnada ortak dost Etienne'e selam söylenmesi talebi, belki de Sadık Efendi'nin 1877 Temmuz'unda Paris'te ikamet ettiğine delil olabilir. Paşa tarafından Etienne'e selam söyleyecek durumda olarak değerlendirildiğine göre, Sadık Efendi ile Etienne, mektubun kaleme alındığı esnada muhtemelen aynı muhitte (ve belki Paris'te veya en azından Etienne bakımından Londra'da) ikamet ediyorlardı.

Bu ipuçlarına rağmen Sadık Efendi'nin kimliğini kestirmek zor. Etienne'in kim olduğu üzerine fikir yürütmek ise biraz daha muhtemel görünüyor zira Midhat Paşa'nın dostu olarak nitelendirdiği bir tek Etienne biliyoruz: Osmanlı kıdemli diplomat ve büyükelçilerinden, otuz yıldan fazla bir süre boyunca (1851-1885)¹² İngiltere büyükelçiliği görevini ifa etmiş Kostaki Musurus Paşa'nın (1807-1891)¹³ oğlu Stefanaki (İstefanaki) Musurus veya nam-ı diğer Etienne (1841-1907)¹⁴.

Stefanaki Musurus, yahut sonraları daha sık kullandığı isimle Etienne¹⁵, Midhat Paşa'nın sürgünü sırasında kendisi ile yakın irtibatla bulunmuş olmalıdır. Şubat 1877'de başlayan ve Eylül 1878'de bağışlanarak Girit'e gelmesine müsaade edilme-

¹¹ Aşağıda 26 numaralı dipnota müracaat ediniz.

¹² "Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz", *Republic of Türkiye: Turkish Embassy in London*, <https://londra-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

¹³ Sinan Kunalalp, "Bir Osmanlı Diplomatı: Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)", *Bellekten*, Cilt 34, Sayı 135, Temmuz 1970, s.421-422.

¹⁴ Nurdan Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)* (Doktora Tezi, Danışman Cahid Baltacı), İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, 2006 (<https://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/A/B/C/D/E/T0053331.pdf>), s.27-31.

¹⁵ *Ibid.*, s.27, n.108.

siyle son bulan Avrupa sürgünü sırasında¹⁶, Avrupa seyahatleri bir kenara bırakılacak olursa, Midhat Paşa'nın daimî ikameti Londra'daydı¹⁷. Bu sırada Osmanlı'nın İngiltere sefiri Musurus Paşa idi ve oğlu Etienne de o sıralarda Londra elçiliğinde babasının yanında çalışıyordu¹⁸. Etienne, 7 Haziran 1877 tarihinde, Londra sefaretini birinci kâtipi unvanı ile Osmanlı Hariciyesine elçilik talep ettiği bir arz gönderdiğine göre¹⁹ ve elimizdeki mektup bu tarihten yaklaşık bir ay sonra, 9 Temmuz 1877'de yazılmış olduğuna göre, Etienne'in mektubun yazıldığı esnada hâlen Londra'da ikamet ettiğini ve birinci kâtip olarak diplomatlığını sürdürdüğünü kabul etmek makul olur.

Etienne'in, Musurus Paşa'nın oğlu Etienne olduğuna başka bir delil de mektupta kendisinden bir "dost" olarak bahsedilmiş olmasıdır. Gerçekten de Musurus Paşa ve ailesi, Midhat Paşa ile sıkı irtibat hâlinde ve ona yardımcı idiler. Meselâ, Midhat Paşa'nın affedilip memlekete dönmesinin temin edilmesi esnasında İstanbul ile Midhat Paşa arasındaki diyalogun tesis edilmesi ve dönüş şartlarının tespit edilmesi hususunda Musurus Paşa'nın Midhat Paşa'ya telgrafnameler tebliğ ettiğini biliyoruz²⁰. Gerçi Musurus Paşa neticede bu esnada bir Osmanlı yüksek bürokrati idi ve Bâb-ı Âli'den gelen direktifleri uyguluyordu: meselâ Midhat Paşa görevden azledilip sürgüne gönderilince keyfiyeti Kanun-i Esasi'ye göre meşrulaştırmayı hedefleyen bir telgrafnameyi Londra'da yetkililere iletmiştir²¹. Yine de Musurus Paşa ile Midhat Paşa'nın arasının sürgünde ve sürgün sonrasında da iyi olduğu kabul edilebilir. İki dost, Londra'da, biri aktif biri gözden düşmüş Osmanlı bürokratları olarak, yüksek

¹⁶ Midhat Paşa'nın memlekete dönüşü ile alakalı bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946, s.3.

¹⁷ Korkmaz, *op. cit.*, s.363.

¹⁸ Şafak, *op. cit.*, s.27-28.

¹⁹ *Ibid.*, s.28.

²⁰ Mesela bkz. Zeki Arıkan, "Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881)" in *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, *op. cit.*, s.128.

²¹ Bkz. Bilâl N. Şimşir, "Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere" in *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, *op. cit.*, 322-333.

profilli faaliyetlerde beraber görünmekten çekinmiyorlardı²². İlâveten, Midhat Paşa, memlekete dönüşü sonrası Sultan Abdülaziz'in ölümünde dahli olduğu gerekçesi ile Yıldız Mahkemesi tarafından yargılanıp idama mahkûm edildiğinde (ki bu ceza sonra Sultan Abdülhamid tarafından sürgüne çevrilecekti²³) Musurus Paşa, muhakemenin İngiltere'de rahatsızlığa sebebiyet verdiğini İstanbul'a nakletmekte beis görmeyecekti²⁴. İki paşa arasındaki dostluk muhtemelen Midhat Paşa ve Etienne arasında da bir dostluğa vesile olmuştur. Bu da mektupta bahsi geçen Etienne'in, Musurus Paşa'nın oğlu Etienne olduğuna ilave bir karinedir.

Musurus Paşa'nın oğlu Etienne'in Fransızcasının Türkçesinden daha iyi olduğu kaynaklarda yer aldığına (hatta bazı kaynaklara göre Türkçe bilmediğine) göre²⁵, bu durum, Midhat Paşa'nın mektubunu Türkçe değil de Fransızca kaleme almış olmasına ilave bir gerektir.

Etienne'in kim olduğu tespit edildiğine göre, buradan hareketle Sadık Efendi'nin kim olduğunun tespiti bir nebze kolaylaşmış oluyor. Zira Sadık Efendi, Etienne'i tanıyan ve onunla dost olan biriydi. Tam olarak tespit edememekle beraber, Sadık Efendi'nin Londra veya Paris sefaretinde görevli bir diplomat olması pekâlâ muhtemeldir²⁶.

²² Meselâ bkz. "Alexandra Palace", *The Morning Post*, 18 Şubat 1878 (<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/BL/0000174/18780218/003/0002>). Ayrıca bkz. Kemal İnanç Işıklar, "İngiliz Kaynaklarında Midhat Paşa'nın Avrupa Sürgünü", *Yeditepe Üniversitesi Akademik Açık Arşiv*, <https://openaccess.yeditepe.edu.tr/yayin/1750187&dil=0> (Yayın Tarihi: 2023), s.28 (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967, s.333-334. Ayrıca bkz. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha: A Record of His Services, Political Reforms, Banishment, and Judicial Murder*, Londra, J. Murray, 1903, s.232-233.

²⁴ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, *op. cit.*, s.316-317.

²⁵ Meselâ bkz. Şafak, *op. cit.*, s.27. Ayrıca bkz. Olivier Bouquet, *Les pachas du sultan: Essai sur les agents supérieurs de l'État ottoman (1839-1909)*, Paris – Louvain – Dudley, MA, Peeters, 2007, s.256.

²⁶ İlgili okurlardan Sadık Efendi hakkında daha geniş bilgi verebilecek olanlara peşinen teşekkür ederim. Akla gelen bir ihtimal, mektubun muhatabı Sadık Efendi'nin sonradan sadrazam da olacak olan Mehmed Sadık Paşa (Karavezir) (1826-1901)

olduğudur. Buna işaret eden iki türlü delil var. Birincisi, mektubun dili Sadık Efendi'ye karşı oldukça samimi (ki meselâ ortak dostları Etienne'e selam gönderiyor). Midhat Paşa, azlinden evvel ve sadrazamken, Sadık Paşa'yı kabinesine maliye bakanı (nazır) olarak almıştı ve ayrıca Sadık sonraları Paris'e büyükelçi olarak atandığında "Avrupa'ya sürülen Midhat Paşa ile görüşme ihtimalinin ortadan kalkması için Paris'ten alınarak Tuna valiliğine tayin edildi". Kemal Beydilli, "Sâdik Mehmed Paşa (1826-1901)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 35, s.398. Mehmed Sadık Paşa ile Midhat Paşa'nın arasının gayet iyi olduğunu, Midhat Paşa'nın oğlunun derlediği hatıratında kendisinden sitayişle bahsedilmesinden de anlıyoruz. Bkz. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha, op. cit.*, s.64, 120-121. İkincisi, Sadık Paşa, 1875-1877 senelerinde Paris büyükelçiliği yapmış ve 5 Şubat 1877'de bu görevinden alınarak Tuna valiliğine atanmıştı. Bkz. Beydilli, *op. cit.*, s.398; "Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz", *Türkiye Cumhuriyeti Paris Büyükelçiliği*, <https://paris-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024). Demek ki en azından Şubat 1877'ye kadar Sadık Paşa Paris'te idi. Her halükârda Midhat Paşa'nın kabinesinde yer almıştı ve onunla yakından irtibatlı idi ki Paris sefaretinde bulunması tehlikeli görülüp başka bir göreve tayin edilmişti. İlâveten, Fransa'ya elçi olmak hasebiyle Fransızca'yı iyi biliyordu ve bundan dolayı Midhat Paşa'nın yollayacağı Fransızca bir mektubu rahatlıkla anlayabilirdi. Bütün bu hususlar, mektup alıcısı Sadık Efendi'nin Sadık Paşa olabileceğine işaret ediyor. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın naklettiği tarihlere göre de Sadık Efendi'nin Sadık Paşa olması muhtemel: İbnülemin'in nakline göre Sadık Paşa, 25 Ramazan 1292'de (25 Ekim 1875) Paris'e sefir olarak atanmış, 21 Muharrem 1294'te de (5 Şubat 1877) Tuna valisi olmuş ve 1 Cemaziyelevvel 1294'te (14 Mayıs 1877) de valilikten azledilmiş. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 1982, c.II, s.758. İbnülemin şöyle diyor: "1877 [1 cümadelulâ 1294]de Tuna valiliğinden azl edilerek İstanbul'a geldi". *Ibid.* Hemen peşine de şöyle yazıyor: "Tebdili heva için Midilliyeye gitti. 1877 [29 receb 1294]de İstanbul'a geldi". *Ibid.*, s.759. Yani Sadık Paşa, 14 Mayıs 1877'de Tuna valiliğinden azledilmiş ama 9 Ağustos 1877'de İstanbul'a dönmüş ve arada hava değişimi için Midilli'de imiş. Belki yine azliyle İstanbul'a dönüşü arasındaki bu neredeyse üç aylık hava değişimi döneminde ve dolayısıyla mektubun yazıldığı Temmuz 1877 dolaylarında Paris'te idi yahut en azından Avrupa'da, sürgündeki Midhat Paşa'nın kendisine mektup yazabileceği bir mahaldehydi. İlâveten, Sadık Paşa, yine İbnülemin'in nakline göre "Midhat Paşa ve arkadaşlarının dairei ittifakında" bulunan bir kimse idi. *Ibid.*, s.758. Buna mukabil, vezirlik rütbesini 1869'da almış (bkz. Beydilli, *op. cit.*, s.398), sonraları nazırlık ve büyükelçilik gibi görevleri ifa etmiş olan birine, Osmanlı bürokrasisinin tepesinde bulunmuş ve dolayısıyla teşrifata ihtimam göstermesi beklenen Midhat Paşa'nın, "Sadık Efendi" yerine "Sadık Paşa" diye hitap etmesi daha makul görülerek, bu sebeple mektup alıcısının başka bir Sadık olması gerektiği de düşünülebilir. Gerçekten de örneğin mektubun yazıldığı 1877'den beş sene evvel, 1872 senesinde, Midhat Paşa, Sadık Paşa'yı kabinesine maliye nazırı olarak almak istediğinde kaleme aldığı arz tezkiresinde Sadık Paşa'dan "Devletlu Sadık Paşa Hazretleri" diye bahsetmiştir. Bkz. İnal, *op. cit.*, s.745. Burada, Sadık Efendi'nin hüviyeti hakkında kati bir kanaate varmadan ihtimalleri zikretmekle iktifa ediyorum.

III. Mektubun Bağlamı: Paşa'nın Sürgün Hayatı

Londra elçiliğinde çalışan ve babası Londra büyükelçisi olan Etienne (ve yine bir Osmanlı diplomatı olduğu varsayılırsa Sadık Efendi) ile Midhat Paşa'nın dostluğunun daha pragmatik bir tarafı da olmuş olmalı. Zira mektubun kaleme alındığı 1877 Temmuz'unda, Midhat Paşa ile Bâb-ı Âli arasındaki ilişkiler yumuşamaya başlamıştı ve Avrupa matbuatında Midhat Paşa'nın İstanbul'a veya en azından Osmanlı topraklarına tekrar dönebileceği konuşuluyordu²⁷. Midhat Paşa'nın memlekete dönüşü her ne kadar bir sene daha bekleyecek idiyse de²⁸ dönüş bahsinden ve bunun siyasi ve diplomatik cenahlar tarafından konuşulduğundan mutlaka haberdardı. Bu sebeple de Osmanlı diplomatları ile ve bu meyanda Sadık Efendi ve Etienne ile iyi ilişkilerini korumak ve onları dost olarak görmeye şahsi bir menfaati olduğunu da idrak etmiş olmalıdır.

Mektubun yazıldığı yerin Plombières olması da ilgi çekici. Plombières kasabasının bugünkü Belçika sınırları içinde kalan hudut kasabası olduğu ileri sürülmüşse de²⁹ Midhat Paşa'nın mektubundaki kaplıca ve romatizmal ağrı referansından, tarihte ve bugün bir kaplıca ve spa merkezi olarak anılan Fransa'daki Plombières kasabasının³⁰ mektubun yazıldığı yer olduğunu düşünmek daha isabetli olacaktır. Mektubun yazıldığı tarihe yakın tarihli (28 Temmuz 1877) bir *New York Times* haberi de Midhat Paşa'nın Plombières kasabasında olduğunu teyit ediyor³¹. Gerçi Midhat Paşa'nın hangi Plombières kasabasında olduğu bir tarafa

²⁷ Meselâ bkz. "Midhat Pasha Recalled", *The New York Times*, 29 Temmuz 1877 (<https://www.nytimes.com/1877/07/29/archives/midhat-pashas-recall.html>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

²⁸ Korkmaz, *op. cit.*, s.364-370.

²⁹ Işıklar, *op. cit.*, s.18.

³⁰ Plombières kaplıcaları hakkında meselâ bkz. Eugène Léon Bottentuit, *The Waters of Plombières (Vosges)*, London, J. & A. Churchill, 1888. Kitapta Paris'ten anılan kasabaya nasıl gidildiği de anlatılmaktadır ki Midhat Paşa da bu yolu kullanmış olsa gerektir. Bkz. *ibid.*, s.ix-x.

³¹ "Affairs at the Turkish Capital", *The New York Times*, 28 Temmuz 1877 (<https://www.nytimes.com/1877/07/28/archives/affairs-at-the-turkish-capital-midhat-pasha-said-to-have-been.html>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

birakılacak olursa, Paşa'nın Avrupa menfa hayatında sadece Londra'da kalmadığı, hem gezmek hem de ve daha önemlisi sıkı bir Osmanlı gölge diplomasisi yürütmek için –ve bir parça Avrupa kamuoyu nezdinde kendi itibarını muhafaza ve rehabilite etmek maksadına matuf olarak– Avrupa'da türlü seyahatlere çıktığı aşikâr. Zaten bu kısacık mektubun metninden bile en az dört mahal adı çıkıyor: Midhat Paşa mektubu, Londra'daki adresine yazılan bir mektuba cevaben kaleme alıyor, demek ki Paşa'nın bir ayağı Londra'da. İkincisi, Paşa mektupta Sadık Efendi'ye Paris'e döneceğini müjdeliyor, demek ki Paris'e gitmiş ve gidecek. Üçüncüsü mektubun üst kısmında yer alan ve mektubun yazıldığı yer olan Plombières. Dördüncüsü de mektuptaki Almanya kaplıcaları bahsi: Midhat Paşa mektupta doktorların tavsiyesi ile Fransız kaplıcalarını Alman kaplıcalarına yeğlediğini belirtse de Almanya da Paşa'nın kolayca seyahat edebileceği yerler arasında.

Paşa'nın sıkı bir diplomasi yürüttüğüne bir başka delil de mektupta bahsi geçen *Freie Presse* kupürü. Sadık Efendi'nin Paşa'ya anılan gazetenin kupürünü de içeren bir mektup yollamış olması ve Paşa'nın Sadık Efendi'ye cevaben bu yazıda ele aldığım mektubu yazmış olması, Midhat Paşa'nın Avrupa kamuoyunun ne düşündüğü ile yakından alakadar olduğuna işarettir. Mektupta adı geçen *Freie Presse*, Viyana merkezli *Neue Freie Presse*³² olmalıdır. Nitekim Midhat Paşa, sürgüne gönderildikten kısa bir süre sonra *Neue Freie Presse*'ye mülakat vermiş ve bu mülakatta vatanına ve tahta bağlılığını bildirmiş, sürgününden Sultan Abdülhamid'in bazı müşavirlerini mesul tutmuş ve Kanun-i Esasi'nin hayatıyeti için alınması lazım gelen tedbirleri sıralamıştır³³. Paşa, mülakatta Montesquieu'ye atıfla anayasal bir sistem teşkilinin meşakkatli ve zaman alıcı bir uğraş olduğundan bahsetmiş, anayasayı iyi işletilmesi gereken bir değirmene benzetmiş ve anayasal sistemin karşı karşıya olduğu tehlikenin bu

³² Gazete hakkında künye bilgisi için bkz. “Neue freie Presse”, *Library of Congress*, <https://www.loc.gov/item/sn95021036/> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

³³ Bkz. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, *op. cit.*, s.163-165.

değirmeni işletmeyi bilmeyenlerin cehaletinden kaynaklandığını ifade etmiştir³⁴.

Buradan da Paşa'nın *Neue Freie Presse* ile irtibatı olduğu ve bundan dolayı da Sadık Efendi'nin ilk mektubunda gönderdiği kupürün de çok büyük ihtimalle *Neue Freie Presse* kupürü olduğu anlaşılıyor. Bu gazetenin arşivleri bugün herkesin erişimine açıktır³⁵ ve daha detaylı bir araştırma ile bahsi geçen *Freie Presse* kupürünün hangisi olduğu tespit edilebilir veya en azından muhtemel kupürler birkaç adede indirilebilir. Belki de bahsi geçen kupür, 30 Haziran 1877 tarihli –yani Midhat Paşa'nın mektubunu yazmasından birkaç gün önce intişar eden– ve Midhat Paşa'nın sağlığıyla ilgilenmek üzere Paris'e gideceğini haber veren kupürdür³⁶.

Netice itibariyle, bu yazıda kısaca ele aldığım bu mektup, Midhat Paşa'nın Avrupa'daki sürgün hayatı boyunca kendisi, ülkesi ve mimarı olduğu Kanun-i Esasi lehine yürüttüğü hummalı diplomasi³⁷ sırasında kaleme alınan bir evrak olarak siyasi tarih ve hukuk tarihi araştırmacılarının istifadesine sunulmuştur. Midhat Paşa'nın ne derece başarılı olduğunun hükmünü onlar verecektir. Bir yazarın renkli ifadesiyle, “*Sic transit gloria Midhat*”³⁸.

³⁴ *Ibid.*, s.163-164.

³⁵ Bkz. “Jahrauswal”, *Österreichische Nationalbibliothek: ANNO Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

³⁶ Bkz. “Kleine Chronik”, *Neue Freie Presse*, 30 Haziran 1877 (<https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=18770630&zoom=33>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

³⁷ Benzer yönde bkz. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, *op. cit.*, s.130.

³⁸ Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1963, s.251. (Bu ifadenin doğrusu “*Sic transit gloria Midhati*” olmalıdır).

EK-1: Midhat Paşa'nın 9 Temmuz 1877 tarihli mektubu

Plombières le 9 Juillet 1877

Cher Sadik Effendi

Avant de quitter Londres, j'ai reçu votre aimable lettre ainsi que la coupure de la Free Press. Je ne vous ai pas répondu immédiatement car je n'étais pas décidé si je devais me rendre aux eaux d'Allemagne ou à celles de France. Les Docteurs, à Paris, m'ont conseillé de venir à Plombières où ils prétendent que les eaux produisent plus d'effet qu'ailleurs et surtout pour les douleurs rhumatismales dont je suis affecté. J'espère pouvoir être de retour à Paris dans une quinzaine de jours. Présentez, en attendant, mes compliments à notre ami Etienne, et recevez l'assurance de ma parfaite estime

Midhat
I

EK-2: Mektubun otantisitesi nasıl tahkik edilebilir?

Yazıda kısaca ele aldığım ve önceleri, kataloğuna bu mektubu Midhat Paşa'nın bir mektubu olarak almış maruf bir sahhafta keşfedilen bu mektubun³⁹, Midhat Paşa'ya ait olduğunu matematiksel bir kesinlikle bilmeye imkân olmadığını peşinen söylemek gerekirse de en az üç delille mektubun gerçekten de Midhat Paşa'ya ait olduğunu düşünebiliriz.

Birincisi, Paşa'nın kaleme aldığı başka Fransızca mektuplar ile bu mektup mukayese edildiğinde kaligrafinin değişmediği ve hususiyetini koruduğu gözlemlenmektedir. Söz gelimi, biri 1877 biri 1878'de yazılmış iki farklı Fransızca mektubun yazısı kıyaslandığında⁴⁰, imzaların, “d” ve “h” harflerinin birleşme şekli, “t” harfinin aşağıya doğru kıvrılarak uzatılması da dâhil olmak üzere, birebir aynı olduğu görülüyor. İlaveten, “d” harflerinin genel olarak süslü yazılması gibi kaligrafik hususiyetlerin de mektuplar arasında değişkenlik göstermediği gözlemleniyor. Hurufat dışında, rakamların kullanımına bakıldığında da diğer mektuplarla bu mektup benzerlik gösteriyor: meselâ 7 rakamının aşağıya doğru normalden daha uzun çekilmesi Midhat Paşa'nın Fransızca yazım hususiyetlerinden olsa gerektir⁴¹.

İkincisi, mektubun içeriğinin, mektupla aynı veya ona yakın tarihli kaynaklarla doğrulanabilmesi. Meselâ –ve yukarıda da bahsettiğim üzere⁴²– mektup 9 Temmuz 1877'de sağlık sorunları sebebiyle gittiği Plombières kasabasından yazılmış ve Paşa'nın Paris'e döneceğini haber veriyor, demek ki 9 Temmuz 1877 evveli Paşa, Paris'te imiş. Gerçekten de 30 Haziran 1877 tarihli

³⁹ Bahsi geçen sahhaf, Antiquariat INLIBRIS'tir.

⁴⁰ EK-1'deki mektubu meselâ şu bağlantıdaki mektupla kıyaslayınız: “1878 MİTHAT PAŞA imzalı mektup, 4 sayfa”, <https://www.onlineburak.com/urun/2333182/1878-mithat-pasa-imzali-mektup-4-sayfa> (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024).

⁴¹ Hemen ilave edeyim ki, Midhat Paşa'nın mektuplarını kendisinin mi yazdığı yoksa kalem-i mahsusuna, maiyetindeki başka birine veya Fransızca yazıp konuşan bir üçüncü kişiye dikte ederek mi yazdırdığı ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken ihtimallerdendir.

⁴² Yukarıda 31 ve 36 numaralı dipnot ve ilgili metinlere müracaat ediniz.

Neue Freie Presse kupürü, Paşa'nın sağlık sorunları sebebi ile Paris'e geçeceğini, 28 Temmuz 1877 tarihli bir *New York Times* haberi Paşa'nın Plombières kasabasından hareket edeceğini haber veriyor. Yine mektupta kendisinden arkadaş olarak bahsedilen Etienne, gerçekten de Paşa'nın tanıdığı ve yakınlık duyduğu biri. Bu ve bunun gibi muhtevayı doğrulayıcı bilgiler mektubun otantisitesine ilave delil teşkil ediyor.

Üçüncüsü, mektubun muhtevasının sıradanlığı. Mektupta bahsi açılan konular, Paşa'nın seyahatlerinden, o sıralarda ellili yaşlarında bir insan olarak çektiği sağlık sorunlarından, arkadaşına gönderdiği selamdan ibaret. Bu sıradanlık yahut da sözgelimi Kanun-i Esasi veya Sultan Abdülhamid hakkında olağan dışı bir ibarenin mektupta bulunmaması da mektubun siyasi emellerle o tarihlerde veya sonradan uydurulmuş olma ihtimalini epey düşürüyor.

Bu ve buna benzer deliller ışığında ve aksine delillerin de yokluğunda, mektubun Midhat Paşa'ya ait olduğunu kabul etmek makul görünüyor.

KAYNAKLAR

- “Affairs at the Turkish Capital”, *The New York Times*, 28 Temmuz 1877 (<https://www.nytimes.com/1877/07/28/archives/affairs-at-the-turkish-capital-midhat-pasha-said-to-have-been.html>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- “Alexandra Palace”, *The Morning Post*, 18 Şubat 1878 (<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/BL/0000174/187802/18/003/0002>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa'nın Hayat-i Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1325 [1909].
- — *The Life of Midhat Pasha: A Record of His Services, Political Reforms, Banishment, and Judicial Murder*, London, J. Murray, 1903.
- Arikan, Zeki, “Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881)” *in Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.127-164.
- Beydilli, Kemal, “Sâdik Mehmed Paşa (1826-1901)”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 35, s.397-399.
- Bottentuit, Eugène Léon, *The Waters of Plombières (Vosges)*, London, J. & A. Churchill, 1888.
- Bouquet, Olivier, *Les pachas du sultan: Essai sur les agents supérieurs de l'État ottoman (1839-1909)*, Paris – Louvain – Dudley, MA, Peeters, 2007.
- “Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz”, *Republic of Türkiye: Turkish Embassy in London*, <https://londra-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- “Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz”, *Türkiye Cumhuriyeti Paris Büyükelçiliği*, <https://paris-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024).
- Davison, Roderic H., “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili”, Çev. Çiğdem Erkal İpek, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, Haziran 1994, s.171-188.
- Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1963.
- İşıklar, Kemal İnanç, “İngiliz Kaynaklarında Midhat Paşa'nın Avrupa Sürgünü”, *Yeditepe Üniversitesi Akademik Açık Arşiv*, <https://openaccess.yeditepe.edu.tr/yayin/1750187&dil=0> (Yayın Tarihi: 2023) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 1982, c.II.
- “Jahrauswal”, *Österreichische Nationalbibliothek: ANNO Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

- Kaynar, Reşat, “Eğimli Said Paşa’nın Hatıratında, Midhat Paşa’nın Sadarettten Azli ve Memlekettten Çıkarılması İle İlgili Açıklamalar”, in *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.351-358.
- “Kleine Chronik”, *Neue Freie Presse*, 30 Haziran 1877
(<https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=18770630&zoom=33>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- Korkmaz, Adem, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Kremnitz, Marie Charlotte, *Aus dem Leben könig Karls von Rumänien: Aufzeichnungen eines Augenzeugen*, Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta’schen Buchhandlung, 1894, c.I.
- Kuneralp, Sinan, “Bir Osmanlı Diplomatı: Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)”, *Bellefen*, Cilt 34, Sayı 135, Temmuz 1970, s.421-435.
- “Midhat Pasha Recalled”, *The New York Times*, 29 Temmuz 1877
(<https://www.nytimes.com/1877/07/29/archives/midhat-pashas-recall.html>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- “Neue freie Presse”, *Library of Congress*,
<https://www.loc.gov/item/sn95021036/> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- Şafak, Nurdan, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)* (Doktora Tezi, Danışman Cahid Baltacı), İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, 2006
(<https://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/A/B/C/D/E/T0053331.pdf>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- Şimşir, Bilâl N., “Midhat Paşa’nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere” in *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.237-339.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967.
- — *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946.
- “1878 MİTHAT PAŞA imzalı mektup, 4 sayfa”,
<https://www.onlineburak.com/urun/2333182/1878-mithat-pasa-imzali-mektup-4-sayfa> (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024).

Makalenin Revize Edilmiş Versiyonu Hakkında Editörün Notu: Bu makalenin revize edilmiş hâli, <https://www.anayasa.gen.tr/tecimer-5.pdf> adresinde 23 Ekim 2024 tarihinde yayınlanmıştır. Makalenin revize edilmiş versiyonunda söz konusu mektubun alıcısı Sadık Efendi'nin kim olduğu Sinan Kunalalp'in yardımıyla tespit edilmiştir. Makalenin okuduğunuz bu ilk versiyonunu, yani Sadık Efendi'nin kimliğinin tespitinden önceki hâlini, [www.anayasa.gen.tr](https://www.anayasa.gen.tr/tecimer-5-eski.pdf)'den bütünüyle kaldırmaya gönlüm elvermedi. Zira makalenin ilk hâli, Sadık Efendi'nin kimliğinin tespiti konusunda heyecan verici bir araştırmayı ve kayda değer akıl yürütmeyi içeriyor. Bu nedenle, makalenin ilk hâlini de burada, yani <https://www.anayasa.gen.tr/tecimer-5-eski.pdf> adresinde yayınlamaya devam ediyorum. K.G.

BU MAKALEYE AŞAĞIDAKİ ŞEKİLDE ATIF YAPILMASI ÖNERİLİR:

Cem Tecimer, "Sürgün, Romatizma ve Kanun-i Esasi: Midhat Paşa'nın Yayınlanmamış Bir Mektubu Üzerine (İlk Versiyon)", www.anayasa.gen.tr/tecimer-5-eski.pdf (Yayın Tarihi: 19 Ekim 2024).

UYARI

Bu metin, bu makalenin ilk versiyonudur. Makalenin revize edilmiş versiyonunu <https://www.anayasa.gen.tr/tecimer-5-yeni.pdf> 'den okuyabilirsiniz. Hâliyle alıntı ve atıf için makalenin revize edilmiş versiyonunu kullanmanız daha doğru olur.

CEM TECİMER'İN ANAYASA.GEN.TR'DE YAYINLANAN DİĞER MAKALELERİ

1. Cem Tecimer, "Engin Yıldırım'ın Muhalefet Şerhi Nerede?", www.anayasa.gen.tr/tecimer-1.htm (Yayın Tarihi: 9 Ocak 2023).
2. Cem Tecimer, "Altmış Sene Gecikmiş Bir Kitap Tahlil Yazısı - Robert Devereux'nün The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament Kitabı Üzerine", www.anayasa.gen.tr/tecimer-2.pdf (Yayın Tarihi: 3 Şubat 2023).
3. Cem Tecimer, "İlki Benzemez? Güncel Anayasa Yorumu ve Mecelle-i Ahkâm-i Adliye", www.anayasa.gen.tr/tecimer-3.pdf (Yayın Tarihi: 12 Nisan 2023).
4. Cem Tecimer, "Anayasal Amnezi: Anayasa Mahkemesinin İçtihat Seçiciliği Üzerine Bir Deneme", www.anayasa.gen.tr/tecimer-4.pdf (Yayın Tarihi: 28 Kasım 2023).

(c) Cem Tecimer, 2024.

Bu Sayfa: www.anayasa.gen.tr/tecimer-5-eski.pdf

Makalenin İlk Yayın Tarihi: 19 Ekim 2024

Son Güncelleme: 23 Ekim 2024

Ana Sayfa: www.anayasa.gen.tr

Editör: Kemal Gözler

Editörün Adresi: kgozler1@hotmail.com